

Simonyi és helyesírásunk *

1. Egy évtizede évenként szervezi az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke – Antalné Szabó Ágnes lelkes irányításával és közreműködésével – a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőit 10–14 éves diákok számára. Tíz év már jelentős idő az ilyen, sok nehézséggel, fáradtsággal járó munkában. Magam azzal szeretném ünnepélyesebbé tenni ezt a jubileumot, hogy megfelelő indoklással rámutatok: milyen jól választottak a szervezők, amikor Simonyi Zsigmond nevével kötötték össze a helyesírási versenyt. De vajon hogy jelölhetnénk meg azt a lényeges közös vonást, amely Simonyi Zsigmond munkásságát – benne mindazt, amit a magyar helyesírás érdekében tett – és helyesírásunkat egyaránt jellemezte? Én ezt a vonást a „realitás” szóban jelölném meg, abban, hogy – bár nyilván más-más módon – mind Simonyi Zsigmond páratlanul kiterjedt munkássága, mind helyesírásunk teljes történetében mindig a realitás talaján állt. Lássuk mindkettőt egy kissé részletesebben.

2. Induljunk ki abból, hogy a magyar nyelvtudomány-történet a 19. század utolsó évtizedeit és a 20. század elejét az első világháború kitöréséig a nagy alkotók és nagy alkotások korának nevezi. Nos, ennek a kornak egyik legkimagaslóbb alakja éppen Simonyi Zsigmond. A legnagyobb érdeme összefoglalva minden bizonnyal az volt, hogy a Budenz József által létrehozott hazai finnugor nyelvtudomány mellett – mintegy a szükségletet reálisan felismerve – megalapozta az immár az anyanyelvünket vizsgáló és középpontba állító magyar nyelvészetet. Külföldi, mindenekelőtt lipcsei tanulmányai során megismerkedett az akkori újgrammatikus iskolának a hangfejlődésre, a nyelvi változásokra vonatkozó és egyéb tanaival. Ezeket aztán közvetítette itthon újabb és újabb tanulmányaival. Ugyanakkor túl is lépett az újgrammatikus iskola tanításain, tudniillik igazi kutatóterülete a mondatn lett, és elsőként foglalkozott jelentéstani kérdésekkel is. A magyar nyelvtudományt – elsősorban a történeti jellegűt, de jobbra a leírót is – megalapozó legfontosabb összefoglaló munkái a következők: A magyar kötésszók (1881–1883), A magyar határozók (1888–1895), Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon (1895, Balassa Józseffel együtt), A jelzők mondatn (1913). Két kisebb, de annál jelentősebb szemantikai tanulmánya: A jelentéstan alapvonalai (1881) és Jelentéstani

* Szakmai előadásként elhangzott a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny 10. évfordulóján, 2007. május 26-án.

szempontok (1916). Károly Sándor ezekkel kapcsolatban többek között azt állapította meg, hogy a külföldi szakirodalom alapos ismerete jellemzi őket; hogy Simonyi felfogása mondatcentrikus volt; és hogy munkássága általában az elmélet és a gyakorlat egységének jegyében folyt (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850–1920, szerk. Szathmári István, Tankönyvkiadó, Bp., 1970, 67–76).

Simonyi rendkívül sokoldalú volt, a nyelvészetnek úgyszólván minden diszciplínáját művelte. Reális szemléletét még közelebbről mutatja, hogy ő rendszerezte elsőként – az alkalmazott nyelvtudományon belül – a magyar nyelvművelés, nyelvhelyesség elvi és gyakorlati kérdéseit (Antibarbarus 1879, Helyes magyarság 1903), továbbá kiváló középiskolai nyelvkönyveket, nyelvtanokat írt, valamint szintén elsőként és a legmagasabb népszerűsítő szinten adott „teljes” képet nyelvünk múltjáról és jelenéről, magyar, valamint német nyelven (A magyar nyelv 1889 és 1905, majd Die ungarische Sprache 1907). Ez utóbbiról jegyzi meg 1919-ben Gombocz Zoltán, hogy „a módszertani kérdésekkel foglalkozó külföldi tudósok – példa rá a Herman Paul-féle Prinzipien der Sprachgeschichte legújabb kiadása – haszonnal forgatták” (MNY. 23 [1919]: 156).

3. A mi mostani szempontunkból különösen lényeges, hogy helyesírási rendszerünket a maga korában szintén Simonyi vizsgálta felül, és vitte előbbre (Iskolai helyesírás 1903). A kérdés: hogyan? Több helyesírási jelenség módosítása – mondhatnánk: korszerűsítése – már a 19. század közepétől, és ahogy közeledünk a századvég felé, egyre inkább, szinte a levegőben volt. Ennek nyelvészek, folyóiratok, napilapok, az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága különböző módon hangot is adtak. Ilyen előzmények után terjesztette elő Simonyi mint a Helyesírási Bizottság előadója módosító tervezetét. Ebben a legfontosabb javaslatok a következők voltak: a *cz* helyett a *c*-jelölés bevezetése; a kettőzött kétjegyű mássalhangzóknak *tő* és *toldalék* határán is egyszerűbb, úgynevezett csonkított írása (tehát *viszszük* helyett *visszük*, *öccse* helyett *öccse*). Továbbá a magyarosan írható meghonosodott idegen szavak körét kívánta bővíteni (azaz pl. így írni: *gimnázium*, *pedagógia*, *telefon*), illetve a meghonosodóban lévőket is magyarosan írni (pl. *analízis*, *konsztatál*, *miniatűr*). Aztán a különírt *a ki*, *a mely*, *a mi*, *a hol* stb. helyett egybeírt formát javasolt. Ezután élénk, sokszor elvadult vita kerekedett az egyes javaslatokról, majd valamennyinek az elvetése következett. Simonyi keserű szavakkal állapította meg: „Az Akadémia összes ülésében az öreg urak (mert ott csak a rendes és tiszteleti tagok szavaznak) elvetették négy javaslatom közül az utolsót is, a *c*-re vonatkozót.” Érdemes megjegyezni, hogy a legelfogultabb „öregúr” Gyulai Pál volt. Egyenesen azt tartotta, hogy nem jó hazafi, aki ilyen helyesírási újításra képes. (Csak zárójelben utalok arra, hogy effélére még a franciáknál is van példa. Tudniillik az 1789-es forradalom, amely nagyon sok mindent gyökeresen megváltoztatott, és szemérmes sem volt, a néma *e* [*e caduque*] eltörlését nem fogadta el, jöllehet már nem ejtették, mondván: „*e caduque est propriété nationale*”).

Simonyi és tábora azonban bátran kiállt igaza mellett. A Budapesti Népkövelők Egyesülete már 1899-ben Wlasics Gyula kultuszminiszterhez fordult, hogy teremtsen rendet a helyesírásban az oktatás számára. A miniszter éppen Simonyit bízta meg egy rövid és könnyen érthető iskolai szabályzat összeállításával.

A tervezetet az Országos Köznevelési Tanács is megvitatta, és az iskolák számára alkalmasnak ítélte. Wlasics miniszter aztán 1903-ban az oktatásban kötelezővé is tette ezt az úgynevezett iskolai helyesírást. Az ellentábor persze nem nyugodott. 1905-ben például Gyulai Pál javaslatára az Akadémia megvonta a Magyar Nyelv-
 őrtől az anyagi támogatást. Mindamellett végül is kénytelen volt elfogadni az iskolai helyesírás egyszerűsítéseit, igaz, hogy csak három évvel Simonyi halála után, 1922-ben. (Részletesebben I. Tompa József: Simonyi Zsigmond. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975, 171–82. A tanulmányt magam is felhasználtam.)

4. A következőkben arra kívánok kitérni, hogy helyesírásunk kialakulásában, alakulásában csakugyan a realitás talaján állt-e.

Mindenekelőtt kiemelem helyesírásunk rendszerjellegét, logikus voltát, s egyben azt, hogy kezdettől fogva szervesen fejlődött, és így fejlődik ma is. Egy kissé visszatekintve megállapíthatjuk, hogy a Szent István korától formálódó magyar helyesírás előtt három nagy kérdés állt. Első volt a teljes hangjelölés, illetve az úgynevezett fonematikus jelleg megvalósítása. Ez utóbbit azt jelenti, hogy egy fonémát (vagyis az illető nyelvben jelentés-megkülönböztető szerepű hangot) mindig ugyanaz a betű jelöl, és hogy egy bizonyos betű mindig ugyanazt a beszédhangot takarja. Mindez természetesen fokozatosan, több évszázadon át ment végbe. Kezdetben problematikus magyar hangok voltak e tekintetben a következők, mivel vagy hiányoztak a latinból, ugyanis a latin betűk írását vettük át, vagy lényegesen másként ejtették őket, vagy pedig a latinban többféle jelük volt:

[sz] – [z]	[ty], [gy], [ny], [ly]
[s] – [zs]	[ö] és [ü], továbbá a hosszú magánhangzók
[c] – [dz]	[v] és [u], illetve [i] és [j]
[cs] – [dzs]	

Egy példa a fonematikus jelleg fokozatos megvalósítására. A [c] hangnak először (a XII. század első felében) öt jele volt, majd három, aztán kettő lett, és ez utóbbi (a *cz* és a *c*) megmaradt 1903-ig, illetve – amint már szoltam róla – az akadémiai helyesírás csak 1922-ben fogadta el a Simonyi Zsigmond javasolta – és ma is használatos – *c* változatot.

Helyesírásunk másik nagy kérdése volt a szóelemek találkozásánál (tehát toldalékolt szóban, összetételben, egy szólamként ejtett kifejezésben) a beszéd során bekövetkező hangtani változások jelölése. Ez általában úgy oldódott meg, hogy éppen az értelemtükrözés érvényesítése érdekében helyesírásunk nem veszi figyelembe az alkalmilag létrejött hangtani változásokat. Egyetlen példa a teljes hasonulásra: *köz+ség*: a kiejtésben [kösség] lesz, tudniillik az [s] teljesen magához hasonítja a [z]-t. Ezt a módosulást azonban a helyesírás nem jelöli.

Helyesírásunk harmadik problémakörének egyáltalán a felvetése és megoldásának az elindítása már átvezet a 19. századba, pontosabban az Akadémia által 1832-ben kiadott első szabályzathoz. Ez ugyanis immár tárgyalja a kétjegyű hosszú mássalhangzók írásmódját, valamint a hiányjelnek (pl. *a' ház*), a nagybetűknek és az írásjelek közül a pontnak, a vesszőnek és a kötőjelnek a leggyakoribb haszná-

latát. Ezeket jelöljük az „egyéb” kategóriával. Természetesen a későbbiek során ez bővült a legnagyobb mértékben, a következőkkel: különírás és egybeírás, kis és nagy kezdőbetűk, a tulajdonnevek írása, az idegen szavak írása, az elválasztás, az írásjelek, a rövidítések és a mozaikszók írása. (Részletesebben l. Szathmári István: Fábíán-empl. 257–9.)

Másodszor említem, hogy a mi helyesírásunk betűíró, latin betűs, hangjelölő és értelemtükröző jellegű.

A betűíró jelleg arra utal, hogy a magyar helyesírás legkisebb egységei nem szót vagy szótagot, hanem hangokat jelölő jelek, betűk. A latin betűs jelleg meg azt jelenti, hogy a magyar betűsor a latin betűkészletből alakult ki. Ebből a betűkészletből kerültek hozzánk a franciából, az olaszból vagy a csehből átvett hangjelölések is. A hangjelölő jelleg továbbá arra vonatkozik, hogy a magyar betűk legtöbbször valóban kiejtett hangokat takarnak, azaz a leírt forma nemigen tér el a kiejtéstől, szemben például a franciával (*août* [u] ’augusztus’, *beaucoup* [boku] ’sok’) vagy az angollal (*peace* [pi:s] ’béke’, *school* [sku:l] ’iskola’).

Helyesírásunknak igen fontos jellemvonása, hogy értelemtükröző, hogy sok mindent jelez nyelvünk rendszeréből. Ennek következtében – mint Deme László megállapította – „elsajátítása sem mechanikus beidegzést igényel elsősorban, hanem átlátást, megértést” (A magyar helyesírás rendszere. NytudÉrt. 54. sz. 4).

Ez a jelleg először is abban nyilvánul meg, hogy a szóalakokban rendszerint feltüntetjük az egyes szóelemeket, függetlenül a kiejtésükben alkalmilag végbe ment változásoktól, például a *lát* ige többes szám első személyű alakját *lát+juk*-nak írjuk, pedig [láttyuk]-nak ejtjük. Aztán bár így mondjuk [hásztető], mégis *ház+tető*-t írunk, hisz ennek a két szónak az összetétele. A külön- és egybeírással pedig megkülönböztetjük a szókapcsolatokat az összetételektől. A szókapcsolatokat általában külön-, az összetételeket pedig egybeírjuk. Példák: van *félcipő* (’nem magas szárú cipő’) és *fél cipő* (’az egyik cipő’); beszélünk aztán *francia tanár*-ról (’francia származású tanár’) és *franciatanár*-ról (’francia nyelv és irodalom szakos tanár’). A *sétálóutca*, a *rablóhús* tehát csak így egybeírva helyes. Aztán milyen nevetséges ez a cégmegjelölés: „Használt autókereskedés”. Ez tudniillik azt jelenti, hogy az *autókereskedés* a használt, pedig ott valójában használt autókat árulnak. Helyesen tehát így kell írni: „Használtautó-kereskedés” (l. az ún. mozgószabályt: Helyesírási Szabályzat 139. szabálypont).

Értelemtükröző az is, hogy az összetett szavak elválasztásakor tekintettel vagyunk a szóhatárookra, például *meg-int* ’figyelmeztet’, de *me-gint* ’újra’. A kis és nagy kezdőbetű szintén jelzi, hogy köz- vagy tulajdonnévről van-e szó, például a *patak* ’csermelynél nagyobb, folyónál kisebb folyóvíz’, a *Patak* szó viszont egy Nógrád megyei község neve. A többemű földrajzi nevek egybe- vagy külön-, illetve kötőjeles írása szintén utal a kérdéses földrajzinév-típusra, például *Sáros-patak* (helységnév), de *Sáros-patak* (víznév). Még az úgynevezett idegen szavak is jelzik írásmódjukkal, hogy meghonosodottak-e, vagy csak az elején vannak ennek a folyamatnak. Például *perszóna* – tehát magyarosan írva – ’pejoratív, azaz megvetéssel említett nő’, de *persona non grata* – azaz latinosan írva – ’olyan diplomata, akinek a jelenlétét a működési területén lévő állam korlátozza’. (L. még Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila: Helyesírás. Osiris Kiadó, Bp., 2004, 19.)

Fontos – és a realitás felé mutató – sajátsága a magyar helyesírásnak a nyelvkövető jelleg. Mit jelent helyesírásunk nyelvkövető jellege? Ez a sajátság tudniillik időről időre beleszól az alakulásába. A 20. századtól 25–30 évenként kell mérlegre tenni, hogy a közben bekövetkező nyelvi változásoknak a helyesírást illető következményeit számba vegyék. Lássunk néhány példát. A *kesztyű*, a *lélegzik* és a *lagzi* szó az utóbbi fél évszázadban eltávolodott a tudatban a *kéz* (*kesztyű*: *kéz+teü*, azaz ’kezet formáló’ vagy ’kézre tevő’), a *lélek* és a *lakik* szótól (ez utóbbi jelentése: ’eszik, jóllakik’), amelyből egyébként létrejött. Ezért jelöljük bennük a hasonulást. Jelöljük továbbá a szavak magánhangzóiban vagy mássalhangzóiban bekövetkezett változásokat. Az 1954-es kiadásban például ezt találjuk: „csoda vagy csuda”, az 1984-es kiadásban viszont már csak a *csoda* olvasható, jelezvén, hogy a *csuda* változat immár nem számítható köznyelvinek. Érthetően változhat bizonyos idegen szavak írásmódja annak következtében, hogy beilleszkednek – hangalakjukat, ragozásukat stb. tekintve – nyelvünkbe, és úgynevezett jövevényszavakká válnak. Az 1954-es kiadásbeli *nylon harisnya* és a *zsüri* így lesz az 1984-esben *nejlonharisnya*, illetőleg *zsűri*, valamint hasonlóan a Magyar Helyesírási Szótárban: *lízíng*, *lobbi*, *csíp*. Egy-egy szószerkezet természetesen összetétellé is válhat, és akkor már egybe kell írunk. Így lett a *bejelentő lapból*, illetőleg a *dohányzó szakasz* *ből bejelentőláp* és *dohányzószakasz*.

Helyesírásunk realitásjellegét tovább erősítik helyesírási szótáraink. Az 1999-ben az Akadémiai Kiadónál napvilágot látott Magyar Helyesírási Szótár 140 000 szót és szókapcsolatot tartalmaz, és hogy mi mindenről tájékoztat, azt Miről tájékoztat a Magyar Helyesírási Szótár? című dolgozatomban vettem számba (Helyesírás és tanárképzés. Szerk.: Bozsik Gabriella és Raisz Rózsa. Eger, 1999–2000, 521–3). Az Osiris kiadású (2004) 1539 oldalt tartalmazó hatalmas kötet 214 000 szót, szóalakot, kifejezést és tulajdonnevet tartalmaz, és a szerkesztők által alkotott szóval valóban „felhasználóbarát”, tudniillik részletes szabálymagyarázó és tanácsadó fejezeteket, valamint terjedelmes és alapos tárgymutatót közöl.

6. Végezetül ideiktatom, amit helyesírásunk jövőjéről 1993-ban a Fábíán-emlékkönyvbe írtam.

Mint nagyon röviden utaltunk rá, az egész rendszer következetesen kialakult, reális alapokon nyugszik, azaz megvan a maga logikája. Ezen az úton tehát – már csak nyelvkövető jellegénél fogva is – mehet tovább. Egyébként várható az idegen (főleg angol) szavaknak és kifejezéseknek a beáramlása, újabb mozaikszóknak (idegen elemeket tartalmazóknak is) a létrejötte, esetleg még a normáknak (jóllehet szerintem nem kívánatos) fellazulása is. Mindez magával hozhatja – hozza – a szabályok finomítását, esetleg új – részben új – jelenségeknek a szabályba foglalását, de az eddigi alapokon!

Azt hiszem, elmondhatjuk: nagyon is így történt.

Szathmári István

SUMMARY

*Szathmári, István***Zsigmond Simonyi and Hungarian orthography**

The speaker first expressed his appreciation of the past ten years of Zsigmond Simonyi spelling contests. Next, he pointed out the appropriacy of the choice of Simonyi's name for that series of contests. The feature that he said both Simonyi's oeuvre and the history of Hungarian orthography shared was 'reality'. He pointed out that Simonyi's greatest achievement had been that he had raised the standards of the study of Hungarian to match those of the Finno-Ugric studies of his day. Also, Simonyi had been a versatile scholar, working in almost every subdiscipline of linguistics. With respect to orthography, he had proposed some streamlining that was subsequently adopted by Hungarian schools in 1903 but was not accepted by the Hungarian Academy of Sciences until 1922. The speaker then went on to characterise the current spelling system of Hungarian as alphabetic, Latin-based, phonemic, sense-reflecting and observant of actual usage. He mentioned the latest spelling manuals and expanded on the expected future of Hungarian orthography, too.